

Typology of Contemporary Research in the Field of Iranian Calligraphy

Hamid Hamidi^{*}, Inshaallah Rahmati^{}**

Mustafa Mehrayin^{*}, Fateme Shahroudi^{****}**

Abstract

In this regard, by examining more than 200 writings and studies in the field of calligraphy, it was found that the researches have moved from the traditional methods of historiography to scientific and critical research methods. These researches are classified in various categories and groups based on the topic, purpose, and implementation style. The coexistence and impact of different arts in the contemporary world, as well as the necessities related to the market and economy of art, has pushed calligraphy and related studies to a new direction.

This research showed that in recent decades, researchers have tried to analyze and interpret calligraphy works by using contemporary theories and new approaches, and this has led to the creation of new interpretations and new insights in evaluating and understanding calligraphy as a form.

This research, as a systematic review, has done an in-depth study of the field of contemporary calligraphy in Iran and seeks to categorize, typify and analyze the diversity of research done in this field. This study seeks to answer two basic

^{*} Ph.D. Candidate of Department of Comparative and Analytical History of Islamic Art, Central Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran, h_hamidiir@yahoo.com

^{**} Professor, Department of Philosophy, Central Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran
(Corresponding Author) n.sophia1388@gmail.com

^{***} Assistant Professor of Sociology, Institute of Humanities and Cultural Studies, Tehran, Iran,
ms.mehraeen@gmail.com

^{****} Assistant Professor, Art Research Department, Central Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran,
Iran, pajooreshhonor@yahoo.com

Date received: 11/03/2024, Date of acceptance: 13/07/2024

questions: 1- What is the current state of calligraphy research? 2- How are calligraphy researches categorized and what factors have been effective in this variety of categories?

Keywords: Systematic review, typology, contemporary Iranian calligraphy, calligraphy research ,art research.

Introduction

With the transition from tradition to modernity, Iranian calligraphers have gradually adopted innovative approaches to their works by using new tools. This period of transformation has created a significant diversity in the types of writings, books, articles, and theses written about calligraphy. However, despite these advances, numerous criticisms have been made of the discourse of contemporary Iranian calligraphy, emphasizing the shortcomings and omissions in scientific research.

In this study, using a systematic review approach, we seek to identify and analyze various dimensions of contemporary research on Iranian calligraphy. Our research questions include: how calligraphy studies have diversified, the concerns of researchers in this field, how research is categorized, and the factors influencing the development and diversity of this research. Our main goal is to highlight the research and studies that have been conducted and to prevent duplicate work due to existing research gaps within a specific time period, to ultimately help advance knowledge in the field of Iranian calligraphy.

Materials & Methods

The data were collected by referring to the National Library of Iran and by preparing a list of all published books, their content was compared. In this process, the differences in the books were identified and the bibliographic information allowed us to access other lesser-known research. Also, newer scientific research articles were extracted from the archives of reputable domestic journals such as "Peykere", "Negare", and ...

Among more than 140 selected studies, screening was first performed based on titles and finally, by reviewing the abstracts and in some cases, the full studies, the studies were classified into 16 typologies.

Discussion & Result

Calligraphy research can be divided into several general categories:

- Encyclopedic
- Historical
- Artifact Studies
- Artist Studies
- Epistemology
- Stylistics
- Aesthetics
- Approach
- Educational Treatises
- Textual Studies
- Terminology and Dictionaries
- Contextual Studies
- Critical
- Contemporary Studies
- Interviews

Discussion

As we approach the present, research moves away from historiography and "biography" writing and approaches scientific research articles on various topics.

Modern and contemporary research began in the mid-1960s with the research of Mehdi Bayani, Habibollah Fazaeli, and Ali Rahajiri.

The "biography" writing method is still seen as a traditional method in the works of researchers,

The tendency of young people towards calligraphy, especially "Nasta'liq", along with the need for traditional arts to compete with contemporary arts, has caused calligraphy research in Iran to move towards modernization.

Conclusion

Research in the field of calligraphy has developed from traditional historiography to scientific and critical research with diverse topics. However, the main focus is on spiritual and mystical aspects. For the future, new and innovative topics, especially in social and economic fields, are needed for calligraphers to maintain their position in the art market and achieve further progress. Greater attention to basic and

scientific research and the development of research methods can help to improve the quantity and quality of studies in this field.

Bibliography

- Abasi, Mehdi; Serajzadeh, Seyed Hossein (2015). Methodological issues in a systematic review along with an evaluation of Iranian articles based on this method. *Iranian Social Studies*, Fall 2015, Volume 9 - Issue 3, pp. 132 to 160 [in Persian]
- Amani, Hojjat; Bolkhari Ghahi, Hassan; Jabbari, Sedagbat (2011). Changing Meaning in Contemporary Iranian Calligraphy Discourse from the Perspective of Critical Discourse Analysis, *Eastern Art and Civilization*, Year 9, Issue 31, Pages 51-62 [in Persian]
- Amirkhani, Gholamhossein (2010) *Calligraphy Manners*, Tehran: Iranian Calligraphers Association [in Persian]
- Amirkhani, Gholamhossein (2013) *Rasm al-Mashq*, Tehran: Iranian Calligraphers Association [in Persian]
- Bakhtiari, Javad (2011) *Nastaliq Javaher Parsi*, Tehran, Yasawali [in Persian]
- Eshaqzadeh, Ruhollah (2015). *Principles and Foundations of Nastaliq Calligraphy: Its Study in Safavid and Contemporary Style*, Isfahan: Mehrazin [in Persian]
- Fazaili, Habibullah (2013). *Atlas of Calligraphy, Research on Islamic Calligraphy*, Isfahan: Mashal Publications [in Persian]
- Fazaili, Habibullah (2017). *Calligraphy Teaching*, Tehran: Soroush Publications [in Persian]
- Ghafourian, Shadi, (2014) Conversation with Dr. Hamidreza Ghlichkhani, The lack of fundamental research in Iranian calligraphy, *Astan Honar*, No. 10, 54-59[in Persian]
- Ghlichkhani, Hamid Reza (2013). *An Introduction to Iranian Calligraphy*, Tehran: Contemporary Culture Publications [in Persian]
- Ghlichkhani, Hamid Reza (2016). Contemporary Research in Iranian Calligraphy, Introduction and Review of Historical Sources, Calligraphy Texts and Documents, Ninth Session of the Iranian Calligraphy Conferences, Tehran, Atelier Shen [in Persian]
- Ghlichkhani, Hamid Reza (2018). *Fifty Years with Dr. Mehdi Bayani (1967 - 2017)*. Tehran: National Archives and Library Organization of the Islamic Republic of Iran [in Persian]
- Ghlichkhani, Hamid Reza (2019) *Zarafshan Contemporary Culture Dictionary of Calligraphy Terms and Combinations, Book Layout and Copying in Persian Poetry*, Tehran: Contemporary Culture [in Persian]
- Ghlichkhani, Hamid Reza (2019). *Essays on Calligraphy and Related Arts*, Second Edition, Tehran, Rozena [in Persian]
- Habibi Azad, Nahid (2005) *Bibliography of Calligraphy and Inscriptions*, Tehran: Chameh [in Persian]
- Hashemi Nejad, Alireza (1399). A look at research on the theoretical foundations of calligraphy in the last 50 years, *Golestan Honar*, No. 19, pages 21 to 27 [in Persian]

259 Abstract

- Hashemi Nejad, Alireza (1401). Stylistics of Qajar calligraphy, Tehran: Academy of Arts [in Persian]
- Hashemi Nejad, Alireza; Aghdashloo, Aydin (1385). Heavenly and earthly, A look at Iranian calligraphy from the past to the present, Tehran Academy of Arts [in Persian]
- Hasuri, Ali (2017) The Beauty of Persian Calligraphy - Historical Analysis, Tehran, Cheshmeh Publishing [in Persian]
- Homayun Farrokh, Rokn al-Din (2). The contribution of Iranians to the emergence and creation of calligraphy in the world, Tehran: Asatir [in Persian]
- Hosseini, Seyyed Saeed (2019) Post-colonial Reading of Calligraphy in Contemporary Iranian Art, PhD Thesis, Shahed University, Islamic Art Department [in Persian]
- Keshavarz, Gnaz; Khorasani, Kazem (2019) A study on the importance of letters in contemporary Iranian art (Case study: Fajr Festival and Tehran Auction) Journal of Graphic Painting No. 3, pp. 191-202 [in Persian]
- Khayyam, Yadgar (1400). The secret of the emergence, evolution and aesthetic principles of Nastaliq calligraphy, Tehran: Sabzeh Publications [in Persian]
- Khosravi Bizhaem, Farhad (2018) Conference on Contemporary Calligraphy Research in the Last Fifty Years, Lecture, Retrieved from <https://www.honar.ac.ir> [in Persian]
- Khosravi Bizhaem, Farhad (2019) The Role of Religious Themes in Nastaliq Inscriptions of Safavid Period Monuments, Peykra, Volume 10, No. 25, pp. 1-14 DOI: 20.1001.1.23224622. 1400.10.25.1.4 [in Persian]
- McDermott, E. and Graham, H, 1998, systematic review of qualitative literature in health services research. Qualitative. Health Research, 8: 341-51. 42.
- Moqtadaei, Ali Asghar (2015). The Great Encyclopedia of Calligraphy, Volume 1, History of Calligraphy and Calligraphy, Tehran: Arad Ketab Publications [in Persian]
- Mostasdi, Kianoush (Af 2016). Calligraphy; A look at the developments in the Iranian art market and the position of modern and contemporary calligraphy, A look at the sixth Tehran auction, Tandis, No. 341, 16 to 18 [in Persian]
- Nasr, Seyyed Hossein (2002). Spiritual Message of Calligraphy in Islam, Visual Arts Studies, No. 19, pp. 35-39 [in Persian]
- Paul Oliver, 2012, succeeding with Your Literature Review a handbook for students, Berkshire, England, Open University Press
- Rahpeima, Gholamreza (2013) From the alphabet to the art of recognizing types of calligraphy from the beginning to the present [in Persian]
- Ramazan Mahi, Somayeh (1402). A new reading of the Shams painting by Master Nasrollah Afjei with the approach of Gerard Gennett. Rahpooye Honar Volume 6 No. 1 (from 29 to 41) DOI: 10.22034/RA.2022.553270.1210 [in Persian]
- Ravanjoo, Ahad (2013). Research on Traditional and Modern Iranian Art Education (Case Study of Calligraphy Education), PhD Thesis, University of Tehran, Fine Arts Campus - Culture and Art Research Institute [in Persian]

- Sahab, Abbas (2002) Atlas of Fourteen Centuries of Islamic Art (Volume 2 of Calligraphy Art) from the Beginning to Today, Tehran: Sahab Geographical Institute [in Persian]
- Saluti Rahim (2003) Journal of Nastaliq Calligraphy, Tehran: Ganjineh Farhang [in Persian]
- Saluti, Rahim (2011) N and Al-Qalam, A Treatise on the Tools of Writing in Calligraphy, Tehran: Circle [in Persian]
- Seyyed Sadr, Abolghasem (2015). Encyclopedia of Calligraphy and Related Arts, Tehran: Simay Danesh [in Persian]
- Schimmel, Annemarie (2010) Calligraphy and Islamic Culture: Translated by Asadullah Azad, Mashhad: Astan Quds Razavi Printing and Publishing Institute [in Persian]
- Teymouri, Kaveh (2015). Romantic Calligraphy Styles, Analysis of One Thousand Examples of Master Gholamhossein Amirkhani, Tehran [in Persian]
- Teymouri, Kaveh (2018). Theory and Criticism in the Art of Calligraphy, Roshd Art Education Journal, No. 51, Retrieved November 29, 2013 <https://www.roshdmag.ir> [in Persian]

گونه‌شناسی پژوهش‌های معاصر در حوزه خوشنویسی ایران

حمید حمیدی*

انشاءالله رحمتی**، مصطفی مهرآیین***، فاطمه شاهرودی****

چکیده

این پژوهش به عنوان یک مرور نظام‌مند به بررسی عمیق حوزه خوشنویسی معاصر ایران پرداخته و به دنبال دسته‌بندی گونه‌شناسی و تحلیل تنوع تحقیقات انجام شده در این زمینه است. این مطالعه در پی پاسخگویی به دو پرسش اساسی است ۱- وضعیت کنونی پژوهشهای خوشنویسی چگونه است؟ ۲- پژوهش‌های خوشنویسی چگونه دسته‌بندی شده‌اند و چه عواملی در این تنوع دسته‌بندی مؤثر بوده‌اند؟

در این راستا با بررسی بیش از ۲۰۰ نوشته و مطالعه در حوزه خوشنویسی مشخص شد که تحقیقات از روش‌های سنتی تاریخ‌نگاری به سمت روشهای پژوهشی علمی و انتقادی گرایش یافته‌اند. این تحقیقات در دسته‌ها و گروه‌های متنوعی بر اساس موضوع هدف و سبک اجرایی طبقه‌بندی شده‌اند همچواری و تاثیر هنرهای مختلف در دنیای معاصر و همچنین ضرورت‌های مرتبط با بازار و اقتصاد هنر خوشنویسی و مطالعات مرتبط با آن را به سمت و سوی جدیدی سوق داده است.

این تحقیق نشان داد که در دهه‌های اخیر پژوهشگران تلاش کرده‌اند تا با استفاده از نظریه‌های معاصر و رویکردهای نوین به تحلیل و تفسیر آثار خوشنویسی بپردازند و این امر منجر

* دانشجوی دکترا، گروه تاریخ تطبیقی و تحلیلی هنر اسلامی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران، h_hamidiir@yahoo.com

** استاد گروه فلسفه، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران (نویسنده مسئول)، n.sophia1388@gmail.com

*** استادیار جامعه‌شناسی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران، ایران، ms.mehraeen@gmail.com

**** استادیار گروه پژوهش هنر، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران، pajoooheshonar@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۲/۲۱، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۴/۲۳

به ایجاد تفسیرهای جدید و بینش‌های نو در ارزیابی و فهم خوشنویسی به عنوان یک شکل هنری مستقل و پویا شده است.

کلیدواژه‌ها: مرور نظام‌مند، گونه‌شناسی، خوشنویسی معاصر ایران، تحقیقات خوشنویسی، پژوهش هنر.

۱. مقدمه و بیان مسئله

در تاریخ فرهنگی ایران، خوشنویسی نه تنها به عنوان یک هنر زیبایی‌شناسانه، بلکه به عنوان یک رکن اساسی در حفظ و انتقال میراث فرهنگی به شمار می‌رود. توجه به حوزه خط و کتابت فارسی، به ویژه در دوران معاصر، منجر به تولید منابع مکتوب قابل توجهی شده است. این منابع نه تنها آثار هنری را به ثبت رسانده‌اند، بلکه شاهی بر تکامل زیبایی‌شناسی خط در طول تاریخ ایران هستند.

با گذار از سنت به مدرنیته، خوشنویسان ایرانی به تدریج به استفاده از ابزارهای جدید و رویکردهای نوآورانه در آثار خود روی آوردند. این دوره‌ی تحول، تنوع قابل توجهی در نوع نوشته‌ها، کتاب‌ها، مقاله‌ها و پایان‌نامه‌هایی که پیرامون خوشنویسی نوشته شده‌اند، ایجاد کرده است. با این حال، علی‌رغم این پیشرفت‌ها، نقدهای متعددی به گفتمان خوشنویسی معاصر ایران وارد شده است که بر کوتاهی‌ها و غفلت‌های موجود در پژوهش‌های علمی تاکید دارند.

کتاب‌هایی که از دوران قدیم پیرامون موضوع خوشنویسی در دست است، غالباً تحت عنوان رساله‌های کهن شناخته می‌شوند و ساختار خاص خود را دارند. دکتر حمیدرضا قلیچ‌خانی پژوهش‌گر ارزنده این حوزه در مقدمه کتاب رسالاتی در خوشنویسی و هنرهای وابسته به معرفی آنها پرداخته است (برای آگاهی بیشتر بنگرید به (قلیچ‌خانی ۱۳۹۸: ۳-۱۸).

شاید بتوانیم نقطه عطف پژوهشهای کهن و پژوهشهای معاصر خوشنویسی ایران را آثار پژوهشی مرحوم مهدی بیانی بدانیم «مهدی بیانی، به عنوان یک پژوهشگر برجسته، با دسترسی گسترده به منابع ارزشمند در کتابخانه‌های خوشنویسی، به ارائه تحلیل‌های علمی و منتقدانه پرداخته که بر غنای تاریخی و فرهنگی خوشنویسی ایران تاکید دارد» (هاشمی نژاد، ۱۳۹۹؛ غفوریان، ۱۴۰۲). این تلاش‌ها نه تنها آثار خوشنویسان را به شیوه‌ای جدید معرفی کرده، بلکه درک ما از جایگاه این هنر را در جهان معاصر تعمیق بخشیده است.

بعد از مرحوم مهدی بیانی پژوهش‌گران و نویسندگانی مانند حبیب‌الله فضایی، علی راهجیری زمینه را برای ورود به عرصه پژوهشهای بیشتر فراهم نموده و محققان نسل بعدی

گونه‌شناسی پژوهش‌های معاصر در حوزه خوشنویسی ... (حمید حمیدی و دیگران) ۲۶۳

همچون حمیدرضا قلیچ‌خانی، علیرضا هاشمی‌نژاد، غلامرضا راهیما و کاوه تیموری با تفاوت‌هایی از حیث کمیت و کیفیت حلقه اتصال به پژوهش‌های دانشگاهی و معاصر را ایجاد کردند.

در این پژوهش، با استفاده از رویکرد مرور نظام‌مند، ما به دنبال شناسایی و تحلیل ابعاد گوناگون پژوهش‌های معاصر در خوشنویسی ایران هستیم. سوالات پژوهشی ما عبارتند از: چگونگی گوناگونی مطالعات خوشنویسی، دغدغه‌های پژوهش‌گران در این حوزه، نحوه دسته‌بندی پژوهش‌ها، و عوامل تأثیرگذار بر تطور و گوناگونی این پژوهش‌ها. هدف اصلی ما نمایان ساختن پژوهش‌ها و مطالعات انجام شده و جلوگیری از کار تکراری با توجه به خلاهای پژوهشی موجود در بازه زمانی مشخص است، تا در نهایت به پیشبرد دانش در حوزه خوشنویسی ایران کمک کنیم.

۲. پیشینه پژوهش

در خصوص کفایت مطالعات، پژوهش‌ها، و تألیفات در حوزه خوشنویسی، اختلاف نظرهای قابل توجهی وجود دارد. دکتر قلیچ‌خانی در گفتگویی بیان می‌کند که پیشینه نظری خوشنویسی از نظر منابع پژوهشی بسیار غنی و قابل توجه است و در دوره معاصر تقریباً از ۵۰ سال پیش، پژوهش‌های بنیادین و معتبری در برخی زمینه‌ها منتشر شده‌اند (غفوریان، ۱۳۹۳). در مقابل، حصوری معتقد است که ما حتی یک کتاب اساسی درباره تاریخ تحول خط پس از اسلام نداریم که توسط خطاطان و به ترتیب تاریخی بیان شده باشد. او می‌افزاید، مهدی بیانی که مهم‌ترین کوشنده در این راه بود، تنها موفق به گردآوری مواد خام شد و افراط در این کار نشان می‌دهد که در پی کار دیگری نبوده است (حصوری، ۱۳۹۶: ۷).

تاکنون هیچ پژوهش مرور سیستماتیک مکتوب و منتشر شده‌ای در حوزه مطالعات خوشنویسی در ایران وجود نداشته است، اما مطالعات مرور ادبیات و پیشینه‌یابی در سال‌های اخیر بیشتر از سه مورد به چشم نمی‌خورد. نخستین منبع کتابشناسی خط و کتابت توسط حبیبی‌آزاد (۱۳۸۴) است که با دسته‌بندی و گونه‌شناسی مختصر، معرفی کامل و جامعی از هر نوشته در حوزه خوشنویسی ارائه می‌دهد. دومین منبع، مقاله «نگاهی به پژوهش در مبانی نظری خوشنویسی در ۵۰ سال اخیر» نوشته هاشمی‌نژاد (۱۳۹۹) است که در آن به صورت اجمالی به چند کتاب و مقاله مهم و تأثیرگذار اشاره شده است. سومین منبع، جزوه درسی با عنوان

«پژوهش‌های معاصر در خوشنویسی ایرانی» توسط قلیچ‌خانی (۱۳۹۵) است که در چند کلاس درس و سخنرانی ارائه شده و بیشتر به معرفی رساله‌های کهن و منابع اصلی می‌پردازد. علاوه بر این، در نشست تخصصی «پژوهش‌های معاصر خوشنویسی در پنجاه سال اخیر» در فرهنگستان هنر، علاوه بر آقایان حمید رضا قلیچ‌خانی و علیرضا هاشمی‌نژاد، فرهاد خسروی بیژانم نیز مطالبی با عنوان «مقایسه رویکردهای پژوهشی در خوشنویسی ایران توسط پژوهشگران ایرانی و غیر ایرانی» ارائه داده است. ایشان در بخش‌هایی از سخنان خود به محورهای عمده پژوهش‌های منتشر شده ایرانی در نشریات معتبر وزارت علوم اشاره کرده‌اند، شامل تاریخچه خوشنویسی، شکل‌گیری و تحول قلم‌های خوشنویسی، اصطلاحات خوشنویسی، ابزار و مواد خوشنویسی، شرح احوال و آثار خوشنویسان، کتیبه‌نگاری، وجوه معنوی خوشنویسی، مذهب و عرفان در این هنر، و اسلوب و شیوه‌های خوشنویسی (خسروی‌بیژانم، ۱۳۹۷).

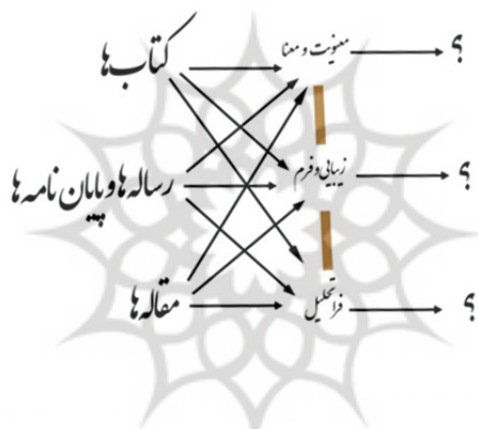
۳. روش پژوهش

این پژوهش به عنوان یک مرور نظام‌مند (Review Literature)، به بررسی متون جدید و معاصر در حوزه خوشنویسی می‌پردازد. باید توجه داشت که مطالعات متنوعی که در مراکز و کشورهای مختلف درباره یک موضوع خاص انجام می‌شوند، لزوماً از ارزش یکسانی برخوردار نیستند. از این رو، ضروری است که نتایج با یک معیار دقیق ارزیابی شوند (عباسی، سراج زاده، ۱۳۹۴). مرور نظام‌مند کیفی، روشی برای یکپارچه‌سازی یا مقایسه کردن یافته‌های یک پژوهش کیفی است که ممکن است به توسعه یک نظریه جدید، «روایت» فراگیر، تعمیم وسیع‌تر یا تفسیر تازه منجر شود (همان).

مرور نظام‌مند متون روشی است برای درک وسعت اطلاعات و ابزاری برای کمک به پاسخ به سؤالاتی درباره اینکه چه چیزی کار می‌کند و چه چیزی کار نمی‌کند. این روش به مشخص نمودن مناطق عدم قطعیت و شناسایی جاهایی که تحقیقات کمی یا هیچ تحقیقی انجام نشده است کمک می‌کند و نشان می‌دهد که در آن نقاط به مطالعات جدید نیاز است (Graham, ۱۹۹۸). مرور نظام‌مند یکی از انواع روش‌های مرور ادبیات است که به ما کمک می‌کند تا توالی و رشد دانش را درک کنیم. با بررسی تحقیقات قبلی در مورد یک موضوع، ممکن است بتوانیم مناطقی را شناسایی کنیم که هنوز مورد بررسی قرار نگرفته‌اند و موضوعاتی برای پروژه‌های تحقیقاتی آینده پیشنهاد کنیم (Paul, Oliver, 2012).

پیش‌فرض ما این بود که پژوهش‌ها و مطالعات خوشنویسی به طور معمول در سه دسته کلی: فرم‌گرا، معناگرا و فراتحلیل‌ها دسته‌بندی می‌شوند. بنابراین، مدل مفهومی که در شکل (۱) آمده است را تهیه کردیم تا ببینیم در محدوده هرکدام از این دسته‌ها چه دسته‌بندی‌های جدیدی شکل می‌گیرد.

شناسایی، مرور و دسته‌بندی پژوهش‌ها و مطالعات در حوزه خوشنویسی، در عمل با مشکلاتی مواجه می‌شود. از این جهت که بسیاری از این نوشتارها چند وجهی هستند و باید کلیت آن مد نظر قرار گیرد، تردید مداوم در دسته‌بندی، از محدودیت‌های کار به حساب می‌آید.

شکل ۱. مدل مفهومی پژوهش

(منبع نگارنده)

داده‌ها از طریق مراجعه به کتابخانه ملی ایران جمع‌آوری شدند و با تهیه فهرستی از تمامی کتاب‌های منتشر شده، محتوای آن‌ها مورد مقایسه قرار گرفت. در این فرآیند، تفاوت‌های کتاب‌ها شناسایی شد و اطلاعات کتابشناختی به ما امکان دسترسی به پژوهش‌های کمتر شناخته شده دیگر را داد. همچنین، مقالات علمی پژوهشی جدیدتر از آرشیو نشریات معتبر داخلی مانند پیکره، نگره و هنرهای تجسمی استخراج شدند.

با مرور چکیده‌ها دریافتیم که رساله‌های دکتری به دلیل اصولی و روشمند بودن، دارای کیفیت و ارزش بالاتری برای نمونه‌های آماری هستند، در حالی که بسیاری از پایان‌نامه‌های

کارشناسی ارشد و مقالات کنفرانس‌ها یا ژورنال‌های غیرعلمی قدیمی‌تر به دلیل عدم رعایت اصول پژوهش، از اعتبار کمتری برخوردارند. بنابراین، رساله‌های دکتری، مقاله‌های علمی پژوهشی، و کتاب‌های منتشر شده تاکنون جامعه هدف ما را تشکیل داده‌اند.

در مواردی که پایان‌نامه‌های کارشناسی ارشد و مقالات غیرعلمی مورد استفاده قرار گرفته‌اند، معیارهای انتخاب شامل اعتبار نویسنده، اساتید راهنما، اعتبار دانشگاه، و یا منحصر به فرد بودن موضوع بوده است. همچنین، تمرکز بر پژوهشگرانی که به طور تخصصی و پیوسته در این حوزه فعال بوده‌اند، ما را به تماس و بررسی دقیق‌تر تمامی آثار آن‌ها هدایت کرده است. از بین بیش از ۱۴۰ پژوهش منتخب، ابتدا بر اساس عناوین غربالگری صورت گرفت و در نهایت با مرور چکیده‌ها و در مواردی مطالعه کامل، پژوهش‌ها در ۱۶ دسته گونه‌شناسی شدند. گرچه برخی پژوهش‌ها پتانسیل قرار گرفتن در چندین دسته را دارند، اما ما هر پژوهش، مقاله، یا نوشتار را در نزدیک‌ترین دسته به محتوای آن قرار داده‌ایم.

۴. یافته‌های پژوهش

در این پژوهش، به بررسی و تحلیل گسترده مطالعات مختلف در حوزه خوشنویسی ایران پرداخته شده است. نتایج نشان می‌دهند که این مطالعات را می‌توان به چند دسته اصلی تقسیم کرد که هر کدام دارای ویژگی‌ها و رویکردهای خاص خود هستند. این دسته‌بندی‌ها بر اساس نوع و محتوای مطالعات انجام شده، از چندوجهی دایرةالمعارفی تا تحلیل‌های تاریخی و هنرمندشناسی، انجام شده است. در ادامه، یافته‌های پژوهش در قالب این دسته‌ها به تفصیل ارائه می‌شود.

۱.۴ مطالعات چندوجهی دایرةالمعارفی

این مطالعات که بیشتر به صورت کتاب و در دوره خاصی از تاریخ مطالعات خوشنویسی ایران (دهه ۵۰ تا ۸۰ شمسی) منتشر شده‌اند، شامل تلاش‌هایی هستند که هر آنچه پیرامون خوشنویسی ایران وجود دارد، از تاریخچه و انواع خط تا تذکره خوشنویسان، را جمع‌آوری و به صورت مجموعه‌ای کامل چاپ کرده‌اند. یکی از آثار مهم و تأثیرگذار در این زمینه کتاب «اطلس خط» مرحوم حبیب‌الله فضائلی است. او در باره کتاب خود می‌گوید: «این اثر... آینه‌ایست که جلوات خط در آن پدیدار و دگرگونی‌ها و تنوع آن در ادوار مختلف آشکار

گونه‌شناسی پژوهش‌های معاصر در حوزه خوشنویسی ... (حمید حمیدی و دیگران) ۲۶۷

است...» (فضایلی، ۱۳۶۲: ۱). در مقابل، هاشمی‌نژاد (۱۳۹۹) «فضایلی در کتاب‌های خود به پژوهش‌های قبلی اشاره‌ای مستقیم دارد اما به مباحث نظری مانند فلسفه خوشنویسی، زیبایی‌شناسی و سبک‌شناسی تحلیلی کمتر پرداخته است.»

علاوه بر «اطلس خط» مرحوم فضایلی، می‌توان به کتاب‌های «اطلس چهارده قرن هنر اسلامی» جلد دوم، هنر خوشنویسی (سحاب، ۱۳۸۱)، «از الفبا تا هنر» (راهیما، ۱۳۹۳)، و «دایرةالمعارف خط و هنرهای مربوطه» (سیدصدر، ۱۳۹۴) و «دایره المعارف بزرگ خط» (مقتدایی، ۱۳۹۴) اشاره کرد.

۲.۴ بررسی‌های تاریخی

این مطالعات جزو محافظه‌کارترین تحلیل‌های خوشنویسی ایران هستند که بر اساس یافته‌های تاریخی انجام شده‌اند. عناوینی چون «تاریخ مختصر خط و سیر خوشنویسی در ایران» و «تاریخ فشرده خط و خوشنویسی» نشان‌دهنده محتوای این مطالعات هستند که غالباً به صورت کتاب منتشر می‌شوند. حمید رضا قلیچ‌خانی در کتاب «درآمدی بر خوشنویسی ایران» به معرفی و بررسی رساله‌های کهن خوشنویسی می‌پردازد (قلیچ‌خانی، ۱۳۹۲). رکن‌الدین همایون‌فرخ در «کتاب سهم ایرانیان در پیدایش و آفرینش خط در جهان» از پیدایش خط شروع کرده و در پایان نوشتار ۸۰۰ صفحه‌ای خود به انواع خوشنویسی اسلامی و تاریخچه آنها می‌پردازد. «کتاب زیبایی خط فارسی» نوشته علی حصوری، با وجود عنوان زیبایی‌شناسانه، بیشتر به تاریخ خوشنویسی می‌پردازد (حصوری، ۱۳۹۶).

علاوه بر آثار مذکور، کتاب‌های زیر نیز در این دسته قرار دارند:

- «کتاب تاریخ مختصر خط و سیر خوشنویسی در ایران» نوشته علی راهجیری
- «کتاب پیدایش و تحول خط در ایران» دو جلدی نوشته فروغ علی‌شاه‌رودی
- «کتاب درنگی بر کارنامه خوشنویسی ایرانی» نوشته حسین رضوی فرد
- «کتاب آرای‌در تمدن اسلامی» نوشته نجیب مایل هروی
- «کتاب تحول و تنوع در خوشنویسی اسلامی» نوشته آف‌نبیل صفوت
- «کتاب تاریخ فشرده خط و خوشنویسی» نوشته مجتبی قاسم‌لو
- «هنر خوشنویسی ایران» نوشته فرزانه کرمانی‌نژاد

۳.۴ هنرمندشناسی

بخشی از مطالعات خوشنویسی به زندگینامه و آثار برخی از اساتید و استادان این هنر اختصاص دارد که از مطالعات تاریخی متمایز شده‌اند. این نوشته‌ها عمدتاً به بررسی زندگی شخصی، ویژگی‌های اخلاقی، و آثار خوشنویسان پرداخته‌اند. به عنوان مثال، کاوه تیموری در کتاب "قلم اندازهای عاشقانه" به جمع‌آوری ۱۰۰۰ سرمشق از استاد معاصر، غلامحسین امیرخانی می‌پردازد که در حقیقت بیش از مستندسازی، به معرفی و اثبات هنرمندی وی می‌انجامد (تیموری، ۱۳۹۴).

آثار برجسته دیگر در این دسته عبارتند از:

- "زندگی و آثار عمادالکتاب" نوشته علی راهجیری
 - "خورشید خوشنویسی" تألیف محمد علی سلطانی
 - "امیرخانی: از جوانی تا استادی" با همراهی کریم جلی قلم توسط مصطفی میرسالاری
 - "چلیپای قلم" اثر مهدی الماسی
 - "احوال و آثار درویش عبدالمجید طالقانی" نوشته غلامرضا مشعشی
 - "شرح حال و نمونه آثار محمدعلی حجاب شیرازی" توسط محمد طاوسی
 - "احوال و آثار مخصوص و آثاری از میرزا غلام رضا" نگاشته مسعود مخصوص
 - "زندگی و آثار میرزا محمدرضا کلهر" توسط محمد علی علوی کیا
 - "زنان خوشنویس" اثر عذرا عقیقی بخشایشی
 - "خوشنویسان ایران" نوشته عزیزالله گلکار زاده
- مقالات مرتبط:

- "سیری در آثار خوشنویسی خواجه عبدالله مروارید کرمانی" نوشته زهرا حسین آبادی
- "مطالعه و بررسی نسخه‌های خطی قرآن به کتابت بانوان دوره قاجار" توسط الهه پنجه‌باشی و ابوالقاسم دادور
- "نگاهی گزیده بر آثار حمیدرضا قلیچ‌خانی" توسط محمد حسین حامدی
- "عمادالملک خط: زندگی و آثار میرعماد سیفی حسینی قزوینی" نوشته مهدی نورمحمدی

گونه‌شناسی پژوهش‌های معاصر در حوزه خوشنویسی ... (حمید حمیدی و دیگران) ۲۶۹

- "میرعماد الحسنی پادشاه ممالک خط" تألیف محمد مهدی زارع‌دار

- "محمد حسین کشمیری" اثر حمید رضا قلیچ خانی

۴.۴ اثرشناسی (جمع‌آوری و چاپ قطعات و مرقعات خوشنویسی)

خوشنویسی ایرانی اغلب در صفحات کتاب‌ها که به آن کتابت گفته می‌شود، یا در قطعه‌نویسی‌ها که به صورت آلبوم یا مرقعات آراسته می‌شوند، ظاهر می‌گردد. «معمول‌ترین قالب خوشنویسی غیرمذهبی در جهان اسلام، همیشه قالب قطعه بوده که در آن بخشی از یک شعر یا نوشته‌ی بلند در دو یا چهار سطر خوشنویسی می‌شود» (راهیما، ۱۳۹۲، ۲۹). قلیچ خانی (۱۳۹۹) توضیح می‌دهد: «مجموعه‌ای از قطعات خطوط خوشنویسان، آلبوم‌هایی از قطعات و رقعات و صفحات مرتبط، ارزنده‌ترین کارهای هنری خطاطان شامل خط خوش، نقاشی، برگ‌های تزئینی و غیره را شکل می‌دهند که به آنها مرقعات گفته می‌شود» (۶۶۴).

آثار برجسته شامل:

- کتاب "مرقع رنگین" تألیف جواد بختیاری

- کتاب "مرقع رنگین" نوشته غلامحسین امیرخانی و حمید رضا قلیچ خانی

- کتاب "گلچین قرآن‌های دوران اسلامی" توسط قدیر افروند

- کتاب "احوال و قطعاتی از میرزا غلام رضا خوشنویس اصفهانی" نوشته احمد سهیلی خوانساری

- مقاله "قطعات منتخب استاد بزرگ خط نستعلیق میرعمادالحسنی قزوینی" نوشته حسن و حسین فردی

- کتاب "منتخبی از آثار خوشنویسان بزرگ ایران تا نیمه قرن چهاردهم"

- کتاب "هنر پژوهی در برگزیده قرآن کریم به خط و کتابت علیرضا عباسی" نوشته محمد مهدی هراتی

- مقاله "تحلیل و بررسی خوشنویسی بوستان سعدی موزه ملی ملک به خط سلطان‌علی مشهدی" نوشته حسین رضوی فرد و صداقت جبّاری کلخوران

- کتاب "قلم صنع، اصفهان" توسط علی فرزانه

- کتاب "کلک مسیحا" اثر احمد پیله چی قزوینی

- کتاب "مرقع سپاهیان: مجموعه خوشنویسی از قرن سوم هجری تا دوران معاصر" تألیف حسن آقابابایی
- مقاله "آثار خوشنویسی در دو مرقع سلطان یعقوب یادگاری از عصر قراقویونلو محفوظ در توپ قاپو سرای استانبول" نوشته یوشیفوسا سه‌کی.

۵.۴ معنویت و خوشنویسی (مطالعات پیرامون رابطه دین یا عرفان با هنر خوشنویسی)

این دسته از مطالعات بر رابطه نزدیک و متقابل بین خوشنویسی و اعتقادات مذهبی، باورهای عرفانی و اصول ماورایی مشابه آنچه سنت‌گرایان به آن اعتقاد دارند متمرکز است. یکی از تاثیرگذارترین مطالعات در این زمینه، مقاله‌ای از سید حسین نصر با عنوان «پیام روحانی در اسلام» است. نصر در این مقاله بیان می‌کند: «همانطور که قرائت قرآن کریم در مقام یک هنر صوتی قدسی است، خوشنویسی نیز که تحریر کلام پروردگار بر لوح محفوظ است، سرچشمه هنرهای تجسمی به حساب می‌آید» (نصر، ۱۳۸۱). کتاب «خوشنویسی و فرهنگ اسلامی» نوشته آن ماری شیمل و ترجمه اسدالله آزاد، که به جنبه‌های معنوی و عرفانی خوشنویسی می‌پردازد، نیز بسیار تاثیرگذار است (شیمل، ۱۳۸۹).

شیمل در فصل سوم کتاب خود، که مهم‌ترین فصل آن به شمار می‌رود، به تعمق در رابطه بین خوشنویسی و عرفان می‌پردازد. او می‌گوید:

قرآن به طور مکرر به نوشتن اشاره می‌کند، مانند در سوره علق که خداوند به عنوان آموزگار نوشتن با قلم شناخته می‌شود و در سوره قلم، با عبارت "سوگند به قلم و آنچه می‌نویسد" شروع می‌شود، که این آیات الهام‌بخش شاعران و عارفان بوده‌اند (شیمل، ۱۳۸۹، ۱۲۴).

او همچنین افزود: «جایی که مسلمانان پا گذاشتند، نوشته‌های قرآنی نماد پیروزی اسلام بودند» (شیمل، ۱۳۸۹، ۱۲۶).

علاوه بر این، آثار دیگری نیز در این حوزه وجود دارند که شامل:

- کتاب «خوشنویسی و عرفان با نگاهی به طریقت نعمت‌اللهیه» اثر ابوالفضل شاه‌ی
- رساله دکتری «تجلی آموزه‌های عرفانی اسلامی در هنر خوشنویسی ایران» نوشته عبدالله محمدی پارسا

گونه‌شناسی پژوهش‌های معاصر در حوزه خوشنویسی ... (حمید حمیدی و دیگران) ۲۷۱

- مقاله «واضع الاصل، مبدع خط نستعلیق و جریان ساز فرهنگ بصری حکمت هنر ایرانی اسلامی» توسط مهران فرجی
- و دیگر مقالات تحقیقی که به اکتشاف و تحلیل رابطه خوشنویسی با مفاهیم عرفانی و معنوی می‌پردازند.

این دسته از مطالعات فرصت‌های زیادی برای پژوهش‌های عمیق‌تر در زمینه‌های مرتبط با عرفان و هنر اسلامی فراهم آورده است.

۶.۴ متن‌شناسی (کتاب‌شناسی، مرور پیشینه، فراتحلیل)

بسیاری از متون کهن در زمینه خوشنویسی به دلایل مختلف در دسترس عموم نیستند. بنابراین، برخی پژوهشگران تلاش می‌کنند با دسترسی به این منابع و تکثیر آن‌ها، این آثار را در اختیار دیگران قرار دهند. حمید رضا قلیچ‌خانی یکی از پژوهشگرانی است که به طور گسترده‌ای به این موضوع پرداخته است. از جمله آثار او می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

- "رسالاتی در خوشنویسی و هنرهای وابسته" (قلیچ‌خانی، ۱۳۹۸)
 - "پژوهش‌های معاصر در خوشنویسی ایرانی، معرفی و بررسی منابع تاریخی، متون و مستندات خوشنویسی" (قلیچ‌خانی، ۱۳۹۵)
 - "پنج‌جاه سال با دکتر مهدی بیانی" (قلیچ‌خانی، ۱۳۹۷)
 - "آداب المشق باباشاه اصفهانی، نسخه دانشگاه پنجاب لاهور" (قلیچ‌خانی، ۱۳۹۱)
 - "بررسی اصالت رساله‌ی نداشته‌ی جعفر بایسنغری" (قلیچ‌خانی، ۱۳۹۷)
- قلیچ‌خانی درباره انگیزه‌های خود برای این تحقیقات توضیح می‌دهد:

انگیزه‌های فراوانی وجود دارد از جمله جلوگیری از فراموشی و نابودی زحمات هنرمندان پیشین، در دسترس نبودن رسالات برای بهره‌برداری هنرجویان و علاقه‌مندان، و آگاهی اساتید و هنرجویان هنرهای سنتی از وجود چنین منابعی، چرا که در دوره معاصر بر اثر زندگی شهرنشینی، رابطه هنرمندان با شیوه‌ها و آثار گذشتگان رو به کاهش است (قلیچ‌خانی، ۱۳۹۸، ۳).

علاوه بر آثار مذکور، دیگر مطالعات در این دسته شامل موارد زیر است:

- "کتاب‌شناسی میرزا احمد نیریزی" تألیف علی احسانی مقدم و فرید کامکار

- "کتاب‌شناسی خط و کتابت" نوشته ناهید حبیبی آزاد
 - مقاله "منابع کهن نسخه‌پردازی: تذکرة الخطاطین - با یاد دکتر مهدی بیانی و عبدالله فردی" نوشته محمد صالح بن ابوتراب اصفهانی، پژمان فیروزبخش
 - "از کتابت تا خط‌شناسی، بررسی رساله خلیل نجیب مایل‌هروی"
 - "نگاهی به پژوهش در مبانی نظری خوشنویسی در ۵۰ سال اخیر" نوشته علیرضا هاشمی نژاد
 - "تحلیل روایت‌های هنر خوشنویسی در تاریخ‌نگاری گلستان هنر و مناقب هنروران" توسط محمد علی نعمتی و شهیدانی
- این پژوهش‌ها به حفظ و معرفی متون و رسالات کهن خوشنویسی و هنرهای وابسته می‌پردازند و به غنای فرهنگی و دانش تاریخی حوزه هنر ایران کمک می‌کنند.

۷.۴ واژه‌شناسی و فرهنگ لغات خوشنویسی

اگر چه بعضی از کتابهای خوشنویسی در انتهای خود به اندازه چند صفحه تحت عنوان اصطلاح‌شناسی به توضیح تعدادی واژه پرداخته اند (ن.ک. هاشمی نژاد، ۱۳۸۵، ۲۱۵) اما در حد فرهنگ لغت فقط یک پژوهشگر فعالیت داشته است. دو کتاب فرهنگ واژگان و اصطلاحات خوشنویسی و هنرهای وابسته و فرهنگ معاصر زرافشان هر دو نوشته حمیدرضا قلیچ‌خانی؛ وی در مقدمه زرافشان می‌گوید: «همان گونه که روشن است "فرهنگ" بینا رشته‌ای است و پیوند دو عرصه مهم از هنرهای تجسمی و گفتاری را در فرهنگ ایرانی نشان می‌دهد» (قلیچ‌خانی ۱۳۹۹).

۸.۴ مطالعات پیرامون اسباب کتابت و اصول نگارش

این دسته از تالیفات به نوعی با امر آموزش مرتبط هستند و به عنوان منابع دست اول در پژوهش‌های سبک‌شناسانه استفاده می‌شوند. از جمله این منابع می‌توان به کتاب‌های «ن و القلم: رساله اسباب کتابت در خوشنویسی» (سلوتی، ۱۳۹۰)، «تعلیم خط» (فضایلی، ۱۳۷۶) «آداب الخط» (امیرخانی، ۱۳۷۹)، و «رسم المشق» (امیرخانی، ۱۳۶۲) اشاره کرد. در عین حال مسئله آموزش و روشهای آن به حوزه پژوهشهای آکادمیک هم کشیده شده است برای مثال: روان‌جو،

گونه‌شناسی پژوهش‌های معاصر در حوزه خوشنویسی ... (حمید حمیدی و دیگران) ۲۷۳

۱۳۹۱) رساله دکتری خود را با عنوان «پژوهشی در آموزش سستی و مدرن هنر ایران (مطالعه موردی آموزش خوشنویسی)» به انجام رسانیده است.

۹.۴ سبک‌شناسی

روز به روز، سبک و شیوه شخصی اساتید خوشنویسی که توانسته‌اند پیروانی به دست آورند و در یک گروه یا دسته قرار گیرند، برای محققین و منتقدین جذابیت و اهمیت بیشتری پیدا می‌کند. سبک‌شناسی معمولاً به بررسی جنبه‌های فرمی آثار می‌پردازد؛ این شامل تناسبات، ترکیب‌بندی‌ها و جزئیات دیگر است و از این رو، اغلب به عنوان ضرورتی برای آموزش بهتر شناخته می‌شود.

در خوشنویسی، کمتر از واژه "سبک" استفاده شده و بیشتر به معنی "شیوه" به کار رفته است (هاشمی نژاد، ۱۴۰۱، ۵۳). شیوه‌ای در آثار یک خوشنویس به وجود می‌آید که خصوصیتی چون حسن تشکیل، حسن وضع، و حتی نوع تراشیدن قلم یا مرکب‌برداری به آن ویژگی‌هایی می‌بخشد که خط او را از دیگران متمایز می‌سازد. این ویژگی‌ها ممکن است بر اساس اصولی باشد که پیروان دیگری نیز دارند و در همان چارچوب فعالیت می‌کنند، مانند سبک نستعلیق در دوره قاجار که تحت تأثیر کتبی‌نویسی و خوشنویسانی مانند محمد حسن حکاک و سید علی حکاک شکل گرفته است (همان).

کاوه تیموری در مقاله‌ای با عنوان «خوشنویسی معاصر ایران» نوشته است: «تقسیم‌بندی اولیه برای درک جریان‌های عمده خوشنویسی نستعلیق معاصر از دو مکتب میرعماد و کلهر آغاز می‌شود و با تداوم حیات این دو مکتب، به تدریج به شاخه‌های مهم و جدا شده از استوانه اصلی گسترده می‌شود.» علیرضا هاشمی نژاد در کتاب خود با عنوان «سبک‌شناسی خوشنویسی قاجار» به دسته‌بندی و بررسی ویژگی‌های متفاوت انواع خوشنویسی در دوره قاجار می‌پردازد و در مورد خط نستعلیق می‌نویسد: «بعد از میرعماد که مهم‌ترین تحول قلم نستعلیق پیش از دوره قاجار به دست او صورت می‌گیرد، در دوره قاجار شیوه‌ای نو در آثار برخی خوشنویسان قلم نستعلیق مشاهده می‌شود» (هاشمی نژاد، ۱۴۱، ۲۰۷).

علاوه بر آثار فوق، مطالعات زیر نیز به بررسی سبک‌شناسی می‌پردازند:

- رساله دکتری با عنوان «سبک‌شناسی خوشنویسی نستعلیق در قرون ۹ و ۱۰ هجری»

نوشته همایون حاج محمدحسینی

- مقاله «مطالعه تمایزات سبک‌شناختی نستعلیق آغازین دوره تیموری در مقایسه با مفردات میر عمادالحسنی در دوره صفویه» توسط پرنیا خدیر
- مقاله «بررسی تطبیقی شیوه‌های خوشنویسی در نسخ خطی شاهنامه‌های رشیدا و داوری» نوشته بدالکریم عطارزاده و آمنه گلستان
- مقاله «گرایش‌های نوین در خوشنویسی قاجار: از گنجینه موزه رضا عباسی تهران» توسط کیانوش معتقدی و سحر گودرز
- مقاله «کتابت و کتاب‌آرایی در مکتب شیراز: شکوه خوشنویسی و تذهیب در مکتب شیراز سده‌های هشتم و نهم هجری» نوشته کیانوش معتقدی
- پایان‌نامه کارشناسی ارشد با عنوان «تطبیق ساختاری خط نستعلیق قبل و بعد از شیوه چاپ‌نویسی» نوشته انسیه جعفریان

۱۰.۴ کتیبه‌پژوهی (خط در معماری)

یکی از نشانه‌های با ارزش و ماندگار برای اثبات هویت ملی اسلامی ایرانیان، هنر کتیبه‌نگاری‌های به کار رفته در معماری دوره اسلامی است (راهپیمای ۱۳۹۲، ص ۵ و ۷). کتیبه‌پژوهی به آن دسته از تحقیقاتی اطلاق می‌شود که کتیبه‌ها را مورد بررسی قرار داده و فراتر از زیبایی ظاهری، به معنا و معنویت موجود در آن‌ها می‌پردازد. فرهاد خسروی بیژان و همکارانش در مقاله‌ای با عنوان "نقش مضامین مذهبی در کتیبه‌های نستعلیق بناهای دوره صفوی" توضیح داده‌اند که:

در این پژوهش، پس از جمع‌آوری داده‌های تمامی نمونه‌های در دسترس، اقدام به طبقه‌بندی مضامین مذهبی به کار رفته در نمونه‌ها شده است و نتایج نشان می‌دهد که از مجموع تقریبی ۲۵۰ کتیبه نستعلیق شناسایی شده از دوره صفوی در ایران، ۳۳ نمونه حاوی مضامین مذهبی بوده که نسبت فراوانی آن حدود ۱۳٪ است. در مقابل، تقریباً ۸۷٪ کتیبه‌های نستعلیق، حاوی مضامین غیرمذهبی هستند. این تفاوت معنادار در نسبت بین کتیبه‌های مذهبی و غیرمذهبی در قلم نستعلیق، بیانگر آن است که هنرمندان عهد صفوی، آگاهانه از قلم‌های کوفی و ثلث برای نگارش متون مذهبی استفاده کرده‌اند و نستعلیق غالباً برای نگارش مضامین تاریخی و ادبی به کار رفته است (خسروی بیژان، ۱۴۰۰).

در زمینه کتیبه‌نگاری، مطالعات زیر نیز قابل توجه هستند:

گونه‌شناسی پژوهش‌های معاصر در حوزه خوشنویسی ... (حمید حمیدی و دیگران) ۲۷۵

- رساله دکتری با عنوان: "پیدایش کتیبه‌نگاری نستعلیق در تزئینات معماری دوره تیموری ایران و سیر تحول آن در دوره صفویه" توسط فرهاد خسروی بیژانم
 - رساله دکتری با عنوان: "مبانی نظری کتیبه‌نگاری در معماری اسلامی با تأکید بر ارتباط مضامین کتیبه‌ها با زمان، خط و موقعیت" نوشته رباب فغفوری
 - مقاله "معرفی یکی از قدیمی‌ترین کتیبه‌ها به خط نستعلیق" توسط علیرضا هاشمی‌نژاد
 - مقاله "مضامین فرهنگی و اجتماعی کتیبه‌های مسجد مدرسه سردار قزوین" نوشته جمال‌الدین سهیلی
 - کتاب "کتیبه‌های نستعلیق تهران" نوشته کیانوش معتقدی و میرحیدر موسوی
 - مقاله "دسته‌بندی شیوه‌های اجرای کتیبه‌های نستعلیق در تزئینات معماری دوره صفوی" توسط فرهاد خسروی بیژانم و همکاران
 - مقاله "تجلی مفهوم تقدس در تلاقی خوشنویسی و کتیبه‌نگاری اسلامی" نوشته ستاره احسنت و محمد مهدی گودرزی سروش
- این مطالعات به تعمیق درک ما از ارتباط بین هنر خوشنویسی و معماری در دوران‌های مختلف اسلامی کمک شایانی می‌کنند.

۱۱.۴ پژوهش‌های مربوط به زیبایی‌شناسی و ماهیت فرم

مبانی هنرهای تجسمی، مبادی سواد بصری، اصول دیزاین، اصول دوازده‌گانه خوشنویسی، و تناسبات طلایی معیارهایی هستند که تعدادی از پژوهشگران برای قضاوت و داوری خطوط، بخصوص نستعلیق، استفاده کرده‌اند. شیرازی در مقدمه کتاب «راز سر به مهر خیام» می‌گوید: «زیبایی‌شناسی خط باید به زبان روز و مبتنی بر قواعد علمی شناخته شده تحلیل شود. رموز پنهان زیبایی در خوشنویسی تنها برای کسانی آشکار است که خود سال‌ها خوشنویسی کرده‌اند» (خیام، ۱۴۰۰).

اسحاق‌زاده (۱۳۹۴) در ضرورت آگاهی از دانش بصری می‌گوید: «شیوه‌های سستی آموزش خوشنویسی سینه به سینه و طولانی بوده و لذا دانش بصری این توانایی را ایجاد می‌کند که هنرمندان خوشنویس بتوانند با تحلیل دقیق آثار اساتید به ارزش و غنای زیبایی‌شناسی آنها پی ببرند». گزاره‌های مبالغه‌آمیز نیز ظهور یافته‌اند که بر زیبایی بصری نستعلیق تأکید می‌کنند، مانند:

«خط نستعلیق تنها دست‌ساخته بشر در طول اعصار است که تمامی تناسبات اجزا آن با یکدیگر بر اساس نسبت‌های طلایی است» (بختیاری، ۱۴۰۰، ۲۳).

پژوهش‌های زیر مثال‌هایی از مطالعات در زمینه زیبایی‌شناسی و فرم هستند که به شکل کتاب، رساله، یا مقاله ارائه شده‌اند:

- کتاب «اصول و مبانی خط نستعلیق و بررسی آن در شیوه صفوی و معاصر»، نوشته روح‌الله اسحاق‌زاده

- کتاب «راز سر به مهر: درآمدی بر پیدایش، سیر تکامل و مبانی زیبایی‌شناسی خط نستعلیق»، یادگار خیام

- کتاب «نستعلیق: جواهر پارسی»، جواد بختیاری

- رساله دکتری «تبیین نظام هندسی قلم نستعلیق با تأکید بر آثار میرعماد»، محمد درویشی

- کتاب «زیبایی‌شناسی خط در مسجد جامع اصفهان»، محمد حسین حلیمی

- مقاله «بررسی وجوه زیبایی‌شناسی خط نستعلیق در تحریرات رایانه‌ای با تأکید بر سه نوع زیبایی‌شناسی: حسی، معقول، و باطنی»، ندا کاسپور

این مطالعات نشان‌دهنده گستره وسیعی از تلاش‌ها برای درک بهتر زیبایی‌شناسی و فرم در هنر خوشنویسی، بخصوص نستعلیق، هستند و امکانات زیادی برای تبدیل شدن به کتاب، مقاله و پایان‌نامه فراهم می‌کنند.

۱۲.۴ مطالعات و پژوهش‌های رویکردی

فیلسوفان متعددی درباره پدیده هنر نظریه‌پردازی کرده‌اند. علاوه بر این نظریه‌پردازان، دیگر حوزه‌ها نیز ممکن است چارچوب‌های نظری ارائه دهند که در حوزه هنر به کار برده می‌شود. یکی از محبوب‌ترین نظریه‌های ادبی، نظریه بینامتنیت است که به بررسی روابط بین متون مختلف یا لایه‌های مختلف یک متن می‌پردازد، خواه این متن خود یک اثر هنری باشد یا نوشتارهای پیرامون آن.

در حوزه مطالعات خوشنویسی، رویکرد سنت‌گرایی و نظریه‌های سنت‌گرایان درباره هنر مورد توجه است. سید حسین نصر، یکی از فیلسوفان و نویسندگان شناخته‌شده در این حوزه، تأثیرات عمده‌ای بر مطالعات ایران گذاشته است. اگرچه این رویکردها منتقدانی نیز دارند، اما علاقه به آن‌ها کم نیست. در پژوهش‌های هنری ایران پس از ۱۳۸۰، کتاب‌ها و مقالات متعددی

گونه‌شناسی پژوهش‌های معاصر در حوزه خوشنویسی ... (حمید حمیدی و دیگران) ۲۷۷

درباره بینامتنیت و نظریه ژرار ژنت نوشته یا ترجمه شده است. نقش مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران که در سال ۱۳۵۳ توسط سیدحسین نصر تأسیس شده و اهدافی چون احیاء تدریس فلسفه اسلامی، تطبیق فلسفه شرق و غرب و آشنا ساختن با فلسفه جدید منطبق با دیدگاه اسلامی داشته، نباید نادیده گرفته شود (غیاثیان و رضایی، ۱۴۰۲).

مطالعات برجسته در این زمینه عبارت‌اند از:

- رساله دکتری با عنوان «امر کلاسیک از دیدگاه گادامر و امکان مقایسه آن با هنر سنتی ایران با تاکید بر هنر خوشنویسی» نوشته فاطمه رجبی.
 - مقاله «خوانشی نو از تابلوی شمس اثر استاد نصرالله افجه‌ای با رویکرد ژرار ژنت» نوشته سمیه رمضان ماهی.
 - مقاله «بررسی جایگاه خوشنویسی و نقش آن در مبانی هنر اسلامی از دیدگاه سنت‌گرایان» نوشته معمر اسپاهیچ و فرید خدا رحمی.
 - مقاله «بررسی تطبیقی خط نستعلیق ایرانی و خط بای‌باین فیلیپینی از لحاظ قدمت، نحوه شکل‌گیری و نگارش» نوشته تندیس تقوی.
 - مقاله «معادل بصری بدیع لفظی در خط نستعلیق با تاکید بر آثار استاد غلامحسین امیرخانی» نوشته سمیه بازی و فرزانه فرخ‌فر.
- این پژوهش‌ها نشان‌دهنده تلاش‌های گسترده برای درک عمیق‌تر نظریات هنری و کاربرد آن‌ها در زمینه خوشنویسی و دیگر حوزه‌های هنری هستند.

۱۳.۴ مطالعات بستر اجتماعی

فیلسوفان متعددی درباره پدیده هنر نظریه‌پردازی کرده‌اند. علاوه بر این نظریه‌پردازان، دیگر حوزه‌ها نیز ممکن است چارچوب‌های نظری ارائه دهند که در حوزه هنر به کار برده می‌شود. یکی از محبوب‌ترین نظریه‌های ادبی، نظریه بینامتنیت است که به بررسی روابط بین متون مختلف یا لایه‌های مختلف یک متن می‌پردازد، خواه این متن خود یک اثر هنری باشد یا نوشتارهای پیرامون آن.

در حوزه مطالعات خوشنویسی، رویکرد سنت‌گرایی و نظریه‌های سنت‌گرایان درباره هنر مورد توجه است. سید حسین نصر، یکی از فیلسوفان و نویسندگان شناخته‌شده در این حوزه، تأثیرات عمده‌ای بر مطالعات ایران گذاشته است. اگرچه این رویکردها منتقدانی نیز دارند، اما

علاقه به آن‌ها کم نیست. در پژوهش‌های هنری ایران پس از ۱۳۸۰، کتاب‌ها و مقالات متعددی درباره بینامتنیت و نظریه ژرار ژنت نوشته یا ترجمه شده است. نقش مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران که در سال ۱۳۵۳ توسط سیدحسین نصر تأسیس شده و اهدافی چون احیاء تدریس فلسفه اسلامی، تطبیق فلسفه شرق و غرب و آشنا ساختن با فلسفه جدید منطبق با دیدگاه اسلامی داشته، نباید نادیده گرفته شود (غیاثیان و رضایی، ۱۴۰۲).

مطالعات برجسته در این زمینه عبارت‌اند از:

- رساله دکتری با عنوان «امر کلاسیک از دیدگاه گادامر و امکان مقایسه آن با هنر سنتی ایران با تاکید بر هنر خوشنویسی» نوشته فاطمه رجبی.
 - مقاله «خوانشی نو از تابلوی شمس اثر استاد نصرالله افجه‌ای با رویکرد ژرار ژنت» نوشته سمیه رمضان ماهی.
 - مقاله «بررسی جایگاه خوشنویسی و نقش آن در مبانی هنر اسلامی از دیدگاه سنت‌گرایان» نوشته معمر اسپاهیچ و فرید خدا رحمی.
 - مقاله «بررسی تطبیقی خط نستعلیق ایرانی و خط بای‌باین فیلیپینی از لحاظ قدمت، نحوه شکل‌گیری و نگارش» نوشته تندیس تقوی.
 - مقاله «معادل بصری بدیع لفظی در خط نستعلیق با تاکید بر آثار استاد غلامحسین امیرخانی» نوشته سمیه بازی و فرزانه فرخ‌فر.
- این پژوهش‌ها نشان‌دهنده تلاش‌های گسترده برای درک عمیق‌تر نظریات هنری و کاربرد آن‌ها در زمینه خوشنویسی و دیگر حوزه‌های هنری هستند.

۱۴.۴ نقدها یا پژوهش‌های انتقادی

اگرچه بسیاری از پژوهش‌ها در حوزه خوشنویسی به نقد و گالایه‌مندی می‌پردازند، تعداد اندکی از این تحقیقات به صورت مستقیم به اهمیت نقد یا خالاهای موجود در نقد خوشنویسی اختصاص دارند. کاوه تیموری در مقاله‌ای با عنوان «نظریه و نقد در هنر خوشنویسی» با رویکرد انتقادی به تقسیم‌بندی خوشنویسان معاصر می‌پردازد. وی خوشنویسان را به چهار دسته تقسیم می‌کند: ۱- مقلدان، ۲- نظیره‌نویسان، ۳- تلفیقی‌نویسان جستجوگر، ۴- مستقل‌نویسان نادر (تیموری، ۱۳۷۹).

گونه‌شناسی پژوهش‌های معاصر در حوزه خوشنویسی ... (حمید حمیدی و دیگران) ۲۷۹

در زیر برخی از پژوهش‌هایی که به مسائل نقدی در حوزه خوشنویسی پرداخته‌اند، آورده شده‌اند:

- رساله دکتری «روش‌شناسی نقد آثار خوشنویسی با تاکید بر خط نستعلیق» نوشته حسین رضوی فرد.

- پایان‌نامه کارشناسی ارشد با عنوان «نقد مضمونی آثار خوشنویسی سیاه‌مشق عمادالکتاب به روش ژرژپوله» نوشته بتول اسمعیلی.

- مقاله «تغییر معنا در گفتمان خوشنویسی ایران معاصر از دیدگاه تحلیل گفتمان انتقادی» نوشته حجت امانی، صداقت جبّاری، حسن بلخاری قهّی.

- مقاله «معرفی و نقد کتاب افسانه‌ای دیگر درباره میرعماد خوشنویس» نوشته علیرضا هاشمی نژاد.

- مقاله «نقد و بررسی کتاب تاریخ فشرده خط و خوشنویسی» نوشته شیدا رحیمی.

این پژوهش‌ها نشان می‌دهند که نقد و بررسی در خوشنویسی می‌تواند به شکل‌گیری دیدگاه‌های جدید و غنی‌سازی بحث‌های فرهنگی و هنری کمک کند، و به طور خاص در توسعه فهم عمیق‌تر از هنر خوشنویسی نقش دارد.

۱۵.۴ مطالعات مربوط به خوشنویسی معاصر

خوشنویسی معاصر به مثابه گفتمانی دوجانبه است؛ از یک سو نقد خوشنویسی به عنوان یک هنر سنتی و از سوی دیگر، بررسی آثار نوین و خلاقانه. گلناز کشاورز و کاظم خراسانی در مقاله پژوهشی خود با عنوان "مطالعه‌ای بر نمود اهمیت حروف محوری در هنر معاصر ایران (مطالعه موردی: جشنواره فجر و حراج تهران)" به بررسی آماری آثار حروف محور راه‌یافته به بخش‌های مسابقه‌ای جشنواره‌های فجر یا فروش در حراج تهران پرداخته‌اند (کشاورز، خراسانی، ۱۳۹۸).

کیانوش معتقدی نیز در مقاله‌ای با عنوان "نگاهی به تحولات بازار هنر ایران و جایگاه خوشنویسی مدرن و معاصر" می‌نویسد: "بازار هنر امروز ناگزیر از کشف هنرمندان خلاق است که دغدغه‌های معاصر بودن در آثارشان به گونه‌ای با اصالت وجود دارد. اصالت در این زمینه به معنی نوآوری است؛ هر اثری که به شکلی جنبه ابداع در آن ابراز شده باشد، به‌خصوص در عرصه خوشنویسی معاصر (نقاشی خط)" (معتقدی، ۱۴۰۲).

پژوهش‌های برجسته دیگر در این زمینه شامل:

- پایان‌نامه کارشناسی ارشد "ساختار بصری نقاشی خط در دوره معاصر، مطالعه موردی آثار محمد احصایی و حسین زنده‌رودی" نوشته عبدالهادی نجفی.
 - مقاله "جهانی شدن در خوشنویسی" نوشته حسین رضوی فرد.
 - مقاله "خوشنویسی و چالش‌های حراج‌گذاران در بازار هنر؛ نگاهی به نخستین حراج خوشنویسی باران" نوشته کیانوش معتقدی.
 - مقاله "خوشنویسی: خوشنویسی معاصر ایران در جستجوی تجدد و مدرنیته، جستارهایی در آسیب‌شناسی خوشنویسی ایرانی" نوشته کیانوش معتقدی.
 - مقاله "رویکرد رضا والی به چندصدایی و مقایسه آن با نگرش نو در خوشنویسی مدرن" نوشته حسین قنبری‌احمدآبادی، امین هنرمند، هومان اسعدی.
- این تحقیقات نشان‌دهنده تلاش‌های گسترده‌ای هستند که در جهت درک عمیق‌تر و ارزیابی نوآوری‌های این هنر در دوران معاصر صورت گرفته‌اند، و به بررسی تأثیرات متقابل بین خوشنویسی و جامعه پرداخته‌اند.

۱۶.۴ مصاحبه‌ها

خوشنویسی معاصر به مثابه گفتمانی دوجانبه است؛ از یک سو نقد خوشنویسی به عنوان یک هنر سنتی و از سوی دیگر، بررسی آثار نوین و خلاقانه. گلناز کشاورز و کاظم خراسانی در مقاله پژوهشی خود با عنوان "مطالعه‌ای بر نمود اهمیت حروف محوری در هنر معاصر ایران (مطالعه موردی: جشنواره فجر و حراج تهران)" به بررسی آماری آثار حروف محور راه‌یافته به بخش‌های مسابقه‌ای جشنواره‌های فجر یا فروش در حراج تهران پرداخته‌اند (کشاورز، خراسانی، ۱۳۹۸).

کیانوش معتقدی نیز در مقاله‌ای با عنوان "نگاهی به تحولات بازار هنر ایران و جایگاه خوشنویسی مدرن و معاصر" می‌نویسد: "بازار هنر امروز ناگزیر از کشف هنرمندان خلاق است که دغدغه‌های معاصر بودن در آثارشان به گونه‌ای با اصالت وجود دارد. اصالت در این زمینه به معنی نوآوری است؛ هر اثری که به شکلی جنبه ابداع در آن ابراز شده باشد، به‌خصوص در عرصه خوشنویسی معاصر (نقاشی خط)" (معتقدی، ۱۴۰۲).

پژوهش‌های برجسته دیگر در این زمینه شامل:

گونه‌شناسی پژوهش‌های معاصر در حوزه خوشنویسی ... (حمید حمیدی و دیگران) ۲۸۱

- پایان‌نامه کارشناسی ارشد "ساختار بصری نقاشی خط در دوره معاصر، مطالعه موردی آثار محمد احصایی و حسین زنده‌رودی" نوشته عبدالهادی نجفی.
 - مقاله "جهانی شدن در خوشنویسی" نوشته حسین رضوی فرد.
 - مقاله "خوشنویسی و چالش‌های حراج‌گذاران در بازار هنر؛ نگاهی به نخستین حراج خوشنویسی باران" نوشته کیانوش معتقدی.
 - مقاله "خوشنویسی: خوشنویسی معاصر ایران در جستجوی تجدد و مدرنیته، جستارهایی در آسیب‌شناسی خوشنویسی ایرانی" نوشته کیانوش معتقدی.
 - مقاله "رویکرد رضا والی به چندصدایی و مقایسه آن با نگرش نو در خوشنویسی مدرن" نوشته حسین قنبری‌احمدآبادی، امین هنرمند، هومان اسعدی.
- این تحقیقات نشان‌دهنده تلاش‌های گسترده‌ای هستند که در جهت درک عمیق‌تر و ارزیابی نوآوری‌های این هنر در دوران معاصر صورت گرفته‌اند، و به بررسی تأثیرات متقابل بین خوشنویسی و جامعه پرداخته‌اند.

۵. بحث

- در میان آثار مهمی که در حوزه خوشنویسی نوشته و چاپ شده‌اند، علاوه بر آثار مهدی بیانی، حبیب‌الله فضائی و علی راهجیری، می‌توان به چند کتاب مهم دیگر نیز اشاره کرد:
- کتاب "خوشنویسی و فرهنگ اسلامی" نوشته آن ماری شیمل که به واسطه پرداختن به جنبه‌های عرفانی خوشنویسی در پژوهش‌های بعدی، به خصوص رساله‌های دکتری، تأثیرگذار بوده است.
 - کتاب "قلم‌اندازهای عاشقانه" نوشته کاوه تیموری که با مستندسازی و نشان دادن سیر تحول خوشنویسی استاد غلامحسین امیرخانی خوشنویس معاصر ایران، نقشی مهم ایفا کرده است.
 - کتاب "زرافشان: فرهنگ اصطلاحات و ترکیبات خوشنویسی" نوشته حمیدرضا قلیچ‌خانی که به دلیل موضوع منحصر به فرد خود اهمیت دارد.
 - کتاب "سبک‌شناسی خوشنویسی قاجار" نوشته علیرضا هاشمی‌نژاد که به واسطه موضوع و ساختار پژوهشی خود قابل توجه است.

رساله‌های دکتری در این حوزه اغلب تحت تاثیر الگوی ذهنی سنت‌گرایی و عرفان، رنگ و بوی سمبلیک دارند. به عنوان مثال، رساله دکتری صداقت جباری با عنوان "ویژگی‌های زیبایی‌شناختی آثار میرعماد حسنی و بازتاب آن در تاریخ خوشنویسی" به دلیل رویکرد جدید فرم‌گرایانه و تحلیل و نقد زیبایی‌شناسانه و رساله سید سعید حسینی با عنوان "خوانش پسااستعماری در هنر ایران معاصر" به دلیل تلاش برای روایت جدید از تحولات خوشنویسی و توجه به بستر اجتماعی و تحلیل گفتمانی موضوع، قابل توجه هستند.

در بین مقاله‌های تاثیرگذار، می‌توان به مقاله "تغییر معنا در دیدگاه تحلیل گفتمان انتقادی" نوشته حجت امانی اشاره کرد. به نظر می‌رسد که دغدغه معاصریت و بازار هنر و معیشت هنرمندان حوزه خوشنویسی دغدغه اصلی این گروه هنری است، در حالی که پژوهش‌های بنیادی و علمی کمتری در این حوزه وجود دارد. پژوهشگران با رویکردی محافظه‌کارانه هنوز هم به جنبه‌های عرفانی خوشنویسی می‌پردازند و گزارشات مقاله‌گونه در نشریات غیر پژوهشی در این خصوص ناکافی و ناکارآمد است.

وضعیت پژوهش در حوزه خوشنویسی چگونه است؟

هر چه از گذشته به حال نزدیک‌تر می‌شویم، پژوهش‌ها از تاریخ‌نگاری و تذکره‌نویسی فاصله می‌گیرند و به مقالات علمی پژوهشی با تنوع موضوعی نزدیک‌تر می‌شوند. مبنای پژوهش‌های مدرن و معاصر بی‌شک از اواسط دهه ۴۰ هجری شمسی و با پژوهش‌های مهدی بیانی، حبیب‌الله فضائلی و علی راهجیری آغاز شده است. در حالی که هنوز شیوه تذکره‌نویسی به عنوان یک روش سنتی در آثار آن‌ها دیده می‌شود، گرایش قابل توجه جوانان به خوشنویسی به خصوص نستعلیق در کنار عدم امکان رقابت با هنرهای دیگر در خراجی‌ها و بازار هنر پژوهش‌ها از رویکردهای معنوی به فرم‌ها و معاصریت گرایش یافته است.

پژوهش‌های خوشنویسی چگونه دسته‌بندی می‌شوند؟

پژوهش‌های خوشنویسی را می‌توان به چندین دسته کلی تقسیم کرد:

- دایرةالمعارفی

- تاریخی

- اثرشناسی

- هنرمندشناسی

- معرفت‌شناسی

- سبک‌شناسی
- زیبایی‌شناسی
- رویکردی
- رساله‌های آموزشی
- متن‌شناسی
- واژه‌شناسی و فرهنگ‌های لغت
- بسترشناسی
- انتقادی
- مطالعات معاصریت
- مصاحبه‌ها

۱.۵ عوامل تاثیرگذار بر گوناگونی پژوهش‌های حوزه خوشنویسی

- رشد دانشگاهی علوم و صنایع: مدرنیزاسیون دانشگاه‌ها و مراکز آموزشی و توجه به رشته‌های هنری در آکادمی‌ها و دانشگاه‌ها، همسو با جریان ناسیونالیستی دوره پهلوی اول و دوم در ایران، مطالعات خوشنویسی را به سمت برجسته‌سازی "هویت ایرانی" آن سوق داد.
- انجمن خوشنویسان ایران: به عنوان یک نهاد آموزشی فرهنگی وابسته به وزارت فرهنگ آن زمان و وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی فعلی، در پاره‌ای از مطالعات بخصوص آموزش تاثیرگذار بوده است.
- تحولات استراتژیک وزارت علوم: با تمرکز بر تاسیس رشته‌های هنرهای سنتی و هنرهای اسلامی در مقاطع ارشد و دکتری در دانشگاه‌ها، به خصوص رشته تاریخ تحلیلی تطبیقی هنر اسلامی در مقطع دکتری، و توجه به مطالعات بین‌رشته‌ای و رویکردی، مطالعات خوشنویسی از گرایش سنتی به سمت و سوی انتقادی و پژوهشی سوق داده شده است.
- تحولات هنر معاصر و اقتصاد هنر: تحولات هنر معاصر و مبحث مهم "اقتصاد هنر" تاثیر غیر قابل انکاری بر آثار خوشنویسی و به طور متقابل بر مطالعات و پژوهش‌های معاصر

خوشنویسی داشته است. از بین روش‌های مدرن پژوهشی، جای روش "آینده‌پژوهی" و ارائه راه‌کارهای مثبت به هنرمندان بر اساس تحقیق و پژوهش علمی جهت رفع نیازهای مادی و معنوی هنرمندان این حوزه بسیار خالی است.

۶. نتیجه‌گیری

پژوهش در حوزه خوشنویسی از تاریخ‌نگاری سنتی به سمت پژوهش‌های علمی و انتقادی با تنوع موضوعی گسترش یافته است. با این حال، تمرکز اصلی بر جنبه‌های معنوی و عرفانی باقی مانده است. برای آینده، نیاز به رویکردهای جدید و نوآورانه، به خصوص در زمینه‌های اجتماعی و اقتصادی، احساس می‌شود تا هنرمندان خوشنویسی بتوانند در بازار هنر مدرن جایگاه خود را حفظ کنند و به پیشرفت‌های بیشتری دست یابند. توجه بیشتر به پژوهش‌های بنیادی و علمی و توسعه روش‌های پژوهشی مدرن می‌تواند به ارتقاء کیفیت و کمیت مطالعات در این حوزه کمک کند.

کتاب‌نامه

- اسحاق‌زاده، روح‌الله (۱۳۹۴). اصول و مبانی خط نستعلیق بررسی آن در شیوه صفوی و معاصر، اصفهان: مهرآذین
- امانی، حجت؛ بلخاری قهی، حسن؛ جبّاری، صداقت (۱۴۰۰). تغییر معنا در گفتمان خوشنویسی ایران معاصر از دیدگاه تحلیل گفتمان انتقادی، هنر و تمدن شرق سال نهم، شماره ۳۱، صفحات ۵۱-۶۲
- امیرخانی، غلامحسین (۱۳۶۲). رسم المشق، تهران: انجمن خوشنویسان ایران
- امیرخانی، غلامحسین (۱۳۷۹). آداب الخط، تهران: انجمن خوشنویسان ایران
- بختیاری، جواد (۱۴۰۰). نستعلیق جواهر پارسی، تهران، یساولی
- تیموری، کاوه (۱۳۹۴). قلم اندازهای عاشقانه، تحلیل یک هزار سرمشق استاد غلام حسین امیرخانی، تهران: تیموری، کاوه (۱۳۹۷). نظریه و نقد در هنر خوشنویسی، نشریه رشد آموزش هنر شماره ۵۱، بازیابی ۸ آبان ۱۴۰۲ <https://www.roshdmag.ir>
- حبیبی‌آزاد، ناهید (۱۳۸۴). کتابشناسی خط و کتابت، تهران: چامه
- حسینی، سیدسعید (۱۳۹۸). خوانش پسا استعماری خوشنویسی در هنر ایران معاصر، رساله دکتری دانشگاه شاهد، گروه هنر اسلامی
- حصوری، علی (۱۳۹۶). زیبایی خط فارسی-تحلیل تاریخی، تهران نشر چشمه

گونه‌شناسی، پژوهش‌های معاصر در حوزه خوشنویسی ... (حمید حمیدی و دیگران) ۲۸۵

خسروی بیژن، فرهاد (۱۳۹۷) نشست پژوهش‌های معاصر خوشنویسی در پنجاه سال اخیر، سخنرانی، [بازنیم از سایت https://www.honar.ac.ir](https://www.honar.ac.ir)

دوره ۱۰ شماره ۲۵ صص ۱۴-۱ DOi: ۱۰.۲۵۱۴.۱۴۰۰.۱۰.۲۳۲۲۴۶۲۲.۲۰۱۰.۱

خیام، یادگار (۱۴۰۰). راز سر به مهر در آمدی بر پیدایش سیر تکامل و مبانی زیبایی شناسی خط نستعلیق، تهران: انتشارات سبزه

راهپیمای، غلامرضا (۱۳۹۲) از الفبا تا هنر شناخت انواع خطوط از آغاز تا کنون
 رمضان‌ماهی، سمیه (۱۴۰۲). خوانشی نو از تابلوی شمس اثر استاد نصرالله افجه‌ای با رویکرد ژرار ژنت.
 رهپویه هنرهای تجسمی دوره ۶ شماره ۱ (از ۲۹ تا ۴۱) IDO ۲۰۲۰.۳۴.۱۰.RA/۱۰.۲۲.۵۵۳۲۷۰.۲۰۲۲
 روان‌جو، احد (۱۳۹۱). پژوهشی در آموزش سنتی و مدرن هنر ایران (مطالعه موردی آموزش خوشنویسی)،
 رساله دکتری، دانشگاه تهران، پردیس هنرهای زیبا - پژوهشکده فرهنگ و هنر
 سحاب، عباس (۱۳۸۱) اطلس چهارده قرن هنر اسلامی (جلد دوم هنر خوشنویسی) از آغاز تا امروز، تهران:
 موسسه جغرافیایی سحاب

سلوتی، رحیم (۱۳۹۰) ن و القلم رساله اسباب کتابت در خوشنویسی، تهران: حلقه
سیدصدر، ابوالقاسم (۱۳۹۴). دایره المعارف خط و هنرهای مربوطه، تهران: سیمای دانش
شیمل، آن ماری (۱۳۶۸) خوشنویسی و فرهنگ اسلامی: ترجمه اسدالله آزاد، مشهد: موسسه چاپ و
انتشارات آستان قدس رضوی

فضایلی، حبیب الله (۱۳۶۲). اطلس خط، تحقیق در خطوط اسلامی، اصفهان: انتشارات مشعل
فضایلی، حبیب الله (۱۳۷۶). تعلیم خط، تهران: انتشارات سروش

قلیچ خانی، حمید رضا (۱۳۹۹) فرهنگ معاصر زرافشان فرهنگ اصطلاحات و ترکیبات خوشنویسی، کتاب آرای و نسخه پردازی در شعر پارسی، تهران: فرهنگ معاصر

قلیچ خانی، حمیدرضا (۱۳۹۸). رسالاتی در خوشنویسی و هنرهای وابسته، چاپ دوم، تهران، روزنه

قلیچ‌خانی، حمیدرضا (۱۳۹۲). درامدی بر خوشنویسی ایرانی، تهران: انتشارات فرهنگ معاصر

قلیچ‌خانی، حمیدرضا (۱۳۹۷). پنجاه سال با دکتر مهدی بیانی (۱۳۴۶ - ۱۳۹۶). تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران

قلیچ‌خانی، حمیدرضا (۱۳۹۵). پژوهش‌های معاصر در خوشنویسی ایرانی، معرفی و بررسی منابع تاریخی، متون و مستندات خوشنویسی، جلسه نهم از نشست‌های خوشنویسی ایران، تهران آتلیه شن

نصر، سید حسین (۱۳۸۱). پیام روحانی خوشنویسی در اسلام، مطالعات هنرهای تجسمی، شماره ۱۹ صفحات ۳۵ تا ۳۹

- کشاوری، گلناز؛ خراسانی، کاظم (۱۳۹۸) مطالعه‌ای بر نمود اهمیت حروف‌محوری در هنر معاصر ایران (مطالعه موردی: جشنواره فجر و حراج تهران) پژوهشنامه گرافیک نقاشی شماره ۳ صص ۱۹۱-۲۰۲
- سلوتی رحیم (۱۳۸۲) پژوهشنامه خط نستعلیق، تهران: گنجینه فرهنگ
- عباسی، مهدی؛ سراج زاده، سیدحسین (۱۳۹۴). مسائل روش شناختی در مرور نظام مند همراه با ارزیابی مقالات ایرانی مبتنی بر این روش. مطالعات اجتماعی ایران پاییز ۱۳۹۴، دوره نهم - شماره ۳ صفحه - از ۱۳۲ تا ۱۶۰
- غفوریان، شادی، (۱۳۹۳) گفتگو با دکتر حمیدرضا قلیچ خانی فقدان تحقیقات بنیادین درخوشنویسی ایران، آستان هنر، شماره ۱۰، ۵۴-۵۹
- مقتدایی، علی اصغر (۱۳۹۴). دایره المعارف بزرگ خط، جلد اول، تاریخ خط و خوشنویسی، تهران: انتشارات آراد کتاب
- معتقدی، کیانوش (الف ۱۳۹۵). خوشنویسی؛ نگاهی به تحولات بازار هنر ایران و جایگاه خوشنویسی مدرن و معاصر، نگاهی به ششمین حراج تهران، تندیس، شماره ۳۴۱، ۱۶ تا ۱۸
- هاشمی نژاد، علیرضا (۱۴۰۱). سبک شناسی خوشنویسی قاجار، تهران: فرهنگستان هنر
- هاشمی نژاد، علیرضا؛ آغداشلو، آیدین (۱۳۸۵). آسمانی و زمینی، نگاهی به خوشنویسی ایران از گذشته تا به امروز، تهران فرهنگستان هنر
- هاشمی نژاد، علیرضا (۱۳۹۹). نگاهی به پژوهش در مبانی نظری خوشنویسی در ۵۰ سال اخیر، گلستان هنر شماره ۱۹ صفحه ۲۱ تا ۲۷-
- همایون فرخ، رکن الدین (۱۳۸۴). سهم ایرانیان در پیدایش و آفرینش خط در جهان، تهران: اساطیر

McDermott, E. and Graham, H, 1998, systematic review of qualitative literature in health services research. Qualitative. Health Research, 8: 341-51. 42.

Paul Oliver, 2012, succeeding with Your Literature Review a handbook for students, Berkshire, England, Open University Press